

Century Paradigms / Koerner E. F. K. // History of Linguistics Thought and Contemporary Linguistics / edited by H. Parret. – Berlin ; New York, 1976. – P. 685–718.

Голуб О.

– кандидат філологічних наук, доцент кафедри германської та слов'янської філології Донбаського державного педагогічного університету

Орел А.

– кандидат філологічних наук, доцент кафедри германської та слов'янської філології Донбаського державного педагогічного університету

Тищенко К.

– кандидат філологічних наук, доцент кафедри германської та слов'янської філології Донбаського державного педагогічного університету

УДК 811.161 (09)+81'286

**ПРОБЛЕМА «ДАВНЬОРУСЬКОГО ПЕРІОДУ»
В ДОСЛІДЖЕННІ ФОНЕТИКО-ФОНОЛОГІЧНОЇ ІСТОРІЇ
СХІДНОСЛОВ'ЯНСЬКИХ МОВ**

У статті подано огляд лінгвістичних концепцій щодо походження східнослов'янських мов. Проаналізовано трактування східнослов'янських фонетичних явищ такими вченими, як К. В. Горшкова, Ф. П. Філін, В. В. Колесов, Ю. Я. Бурмистрович, Ю. Шевельов, Г. П. Півторак, О. Царук, В. М. Русанівський та ін. Докладно проаналізовано погляди українських лінгвістів А. Ю. Кримського та П. О. Бузука щодо проблеми східнослов'янського глотогенезу. Зроблено висновки про традиційність концепції А. Ю. Кримського й новаторство концепцій П. О. Бузука, Ю. Я. Бурмистровича та ін. у трактуванні лінгвогенетичного процесу.

Ключові слова: історія східнослов'янських мов, прामова, «давньоруська мова», фонетико-фонологічні явища, діалект.

Голуб Е.

– кандидат філологічних наук, доцент кафедри германської і славянської філології Донбаського державного педагогічного університету

Орёл А.

– кандидат філологічних наук, доцент кафедри германської і славянської філології Донбаського державного педагогічного університету

Тищенко Е.

– кандидат філологічних наук, доцент кафедри германської і славянської філології Донбаського державного педагогічного університету

ПРОБЛЕМА «ДРЕВНЕРУССКОГО ПЕРИОДА» В ИССЛЕДОВАНИИ ФОНЕТИКО-ФОНОЛОГИЧЕСКОЙ ИСТОРИИ ВОСТОЧНОСЛАВЯНСКИХ ЯЗЫКОВ

В статье представлен обзор лингвистических концепций происхождения восточнославянских языков. Проанализированы трактовки восточнославянских фонетических явлений такими учеными, как К. В. Горшкова, Ф. П. Филин, В. В. Колесов, Ю. Я. Бурмистрович, Ю. Шевелев, Г. П. Пивторак, А. Царук, В. М. Русановский и др. Детально рассмотрены взгляды украинских лингвистов А. Е. Крымского и П. А. Бузука на проблему восточнославянского глотогенеза. Сделаны выводы о традиционности концепции А. Е. Крымского и новаторстве концепций П. А. Бузука, Ю. Я. Бурмистровича и др. в интерпретации лингвогенетического процесса.

***Ключевые слова:** история восточнославянских языков, праязык, «древнерусский язык», фонетико-фонологические явления, диалект.*

Holub O.

– Candidate of Philological Sciences (PhD), Associate Professor of the Chair of Germanic and Slavic philology of Donbass State Teachers' Training University

Orel A.

– Candidate of Philological Sciences (PhD), Associate Professor of the Chair of Germanic and Slavic philology of Donbass State Teachers' Training University

Tyshchenko K.

– Candidate of Philological Sciences (PhD), Associate Professor of the Chair of Germanic and Slavic philology of Donbass State Teachers' Training University

THE PROBLEM OF THE “OLD RUSSIAN PERIOD” IN THE RESEARCH OF PHONETIC AND PHONOLOGICAL HISTORY OF EASTERN SLAVONIC LANGUAGES

The article focuses on the analysis of the linguistic theories on the origin of Eastern Slavonic languages. The interpretations of Eastern Slavonic phonetic processes by such scholars as K. V. Horshkova, F. P. Filin, V. V. Kolesov, Yu. Ya. Burmystrovych, Yu. Sheveliov, H. P. Pivtorak, O. Tsaruk, V. M. Rusanivskiy and others have been analysed. The emphasis is placed on the study of A. Yu. Krymskyi's and P. O. Buzuk's views on Eastern-Slavonic parent language and the periodization of the process of language development. The authors underline the traditional character of A. Yu. Krymskyi's conception and innovative features of P. O. Buzuk's, Yu. Ya. Burmistrovich's as well as other scholars' linguistic theories.

***Key words:** origin and development of Eastern Slavonic languages, parent language, “Old Russian language”, phonetic and phonological phenomena, dialect.*

Постановка проблеми. Проблема східнослов'янського глотогенезу залишається однією з найважливіших та найсуперечливіших у сучасному мовознавстві. Питання про утворення мов східних слов'ян, і зокрема про походження української мови, є актуальною темою сучасних досліджень з

лінгвістичної історіографії.

Аналіз останніх досліджень. Деякі аспекти дослідження проблеми походження східнослов'янських мов ученими XIX – XX ст.ст. розглянуто в публікаціях таких лінгвістів, як М. А. Жовтобрюх [10], В. М. Русанівський [20], В. А. Глущенко [5], Ю. Я. Бурмистрович [5], а також у дисертаційних дослідженнях та статтях К. А. Тищенко [23], А. С. Орел [19], О. М. Голуб [7] та ін.

Метою статті є лінгвістично-історіографічний огляд вивчення проблеми східнослов'янського глотогенезу в українському, російському та білоруському мовознавстві XIX – XX ст.ст., зокрема питання щодо реконструкції фонетико-фонологічної системи «давньоруського періоду» в історії східнослов'янських мов. Досягнення мети передбачає розв'язання таких **завдань**: 1) подати огляд концепцій східнослов'янського глотогенезу; 2) вивчити основні тези концепції походження та розвитку східнослов'янських мов у розробці А. Ю. Кримського та П. О. Бузука; 3) з'ясувати, яку роль відігравали сучасні фонетико-фонологічні студії в реконструкції «давньоруської мови».

Виклад основного матеріалу дослідження. Поняття «давньоруська мова» на сучасному етапі розвитку історичного мовознавства є досить умовним і потребує уточнення. Аналіз поглядів учених щодо зазначеної проблеми дозволив розділити їх на дві протилежні групи. Так, у працях однієї групи вчених (К. В. Горшкової, Ф. П. Філіна, В. В. Колесова, Ю. Я. Бурмистровича) постульовано наявність «давньоруської» (прасхіднослов'янської) мови як прамови східних слов'ян. Відзначимо, що цей погляд в історичному мовознавстві є традиційним. У студіях іншої групи мовознавців (Ю. Шевельова, Г. П. Півторака, О. Царука) обстоюється теза про безпосереднє формування самостійних східнослов'янських мов ще в період розпаду праслов'янської мовної єдності. В. М. Русанівський відкидав можливість функціонування принаймні спільної «народнорозмовної» «давньоруської мови».

Відзначимо, що, з погляду К. В. Горшкової та Ю. Я. Бурмистровича, після розпаду праслов'янської мови утворилася прасхіднослов'янська («давньоруська») мова, а точніше, мовне об'єднання, гетерогенне за походженням [5, с. 143–144]. Зазначаючи, що «прасхіднослов'янська мова не була однодіалектним монолітом», Ю. Я. Бурмистрович водночас підкреслив, що ті діалекти, які входили в «давньоруську мову» до XIV ст., «не руйнували її єдності та не перетворювались на нові мови» [там само, с. 14]. На думку Ю. Шевельова, історія окремих східнослов'янських мов почалася з праслов'янського періоду. Але, виходячи з тези про діалектну диференціацію праслов'янської мови,

Ю. Шевельов припускав можливість функціонування певних інтеграційних процесів у праслов'янський період [25, с. 72]. Використовуючи дані етногенезу та глотогенезу слов'ян, О. Царук постулював тезу про те, що «початки української мови, як й інших слов'янських, слід шукати ще в праслов'янській правітчизні» [24, с. 28–29]. З огляду на це ніякої спільної (для східних слов'ян) «праруської» або «давньоруської мови» не могло бути, а зазначені поняття є лише науковою фікцією. Проаналізувавши погляди низки мовознавців, зокрема О. О. Потебні, Ю. Шевельова, В. М. Русанівського, О. Царук дійшов висновку, що використання поняття «давньоруська мова» можливе лише на позначення «лінгвістичної контамінації церковнослов'янської мови з давньоукраїнськими, давньобілоруськими й давньоросійськими безсистемними вкрапленнями» [там само, с. 121].

Нагадаємо, що дискусія про наявність / відсутність «давньоруської мови» бере початок у мовознавстві ХІХ ст. Так, П. Г. Житецький підтримував гіпотезу «спільноруської» та «давньоруської» мов [9, с. 35–36]. Б. М. Ляпунов доводив наявність «руської» мови шляхом зведення в один мовно-історичний період власне східнослов'янських фонетичних явищ і процесів, що були спільними для південнослов'янських і східнослов'янських, західнослов'янських і східнослов'янських мов [16, с. 6–7].

Дослідження спільних східнослов'янських ізоглос дозволило К. Т. Німчинову зробити висновок про наявність східнослов'янської прамови, яка функціонувала недовгий час і відзначалася діалектними відмінностями [18, с. 38–39]. Завершення спільної східнослов'янської доби вчений відносив до V – VI ст.ст. [18, с. 41–42]. На підтримку гіпотези «праруської» мови виступав також С. М. Кульбакін [15, с. 6–9].

Про спільну східнослов'янську прамову, яка об'єднувала мови племен слов'ян східної Європи, писав І. Свенціцький [21, с. 134]. Однак учений також указував на обмежений характер теорії єдності «руських» мов, який полягає в тому, що названа теорія, спираючись на спільні риси, не звертає належної уваги на відмінності, які, на думку вченого, у споріднених мовах настільки давні, що підтверджують закон рівнобіжного розвитку в них відмінних рис із одночасним збереженням сталої спільної величини [21, с. 24].

Аналіз поглядів мовознавців щодо проблеми «давньоруської мови» дозволив виділити низку спільних тез. По-перше, учені, які визнали наявність «давньоруської» мовної єдності, і вчені, які цього не визнали, виходили із загальної тези про діалектну диференціацію праслов'янської мови (мови-основи). По-друге, погляди мовознавців не можна вважати кардинально протилежними вже тому, що всі

вони визнали наявність певних мовних єдностей після розпаду праслов'янської мови, які, зважаючи на спільність мовних особливостей, були умовно об'єднані в прасхіднослов'янську, прاپівденнослов'янську, пражихіднослов'янську діалектні групи. Розбіжності виникли лише навколо визначення ступеня самотійності тих діалектів, які залишилися в спадщину від праслов'янського періоду. Отже, менш суперечливим, на наш погляд, може бути визначення прасхіднослов'янської мовної єдності як сукупності діалектів (успадкованих з праслов'янської мови), яким були властиві певні мовні особливості, що надалі стали характерними для української, російської та білоруської мов.

Як уже відзначалося, здебільшого дослідники історичної фонології східнослов'янських мов (В. В. Колесов, Ю. Я. Бурмистрович) початковою фонологічною системою для «давньоруського періоду» вважають фонологічну систему східного діалекту (або групи діалектів) праслов'янської мови періоду розпаду [5, с. 144]. На відміну від них П. Векслер, Ю. Шевельов «точкою відліку» фонологічної історії окремих слов'янських мов взагалі вважають кінцевий варіант фонологічної системи праслов'янської, який ще не виявив діалектних поділів (VI – VII ст.ст.) [25, с. 72–73]. Аналіз концепції Ю. Шевельова дозволив зробити висновок, що розподіл єдиної праслов'янської мови на окремі діалекти ознаменував появу протоукраїнської (функціонувала до XI ст.), проторосійської, протобілоруської (за П. Векслером, «долітературна прабілоруська мова» функціонувала до XII ст.) та інших фонологічних систем. Отже, ніякої спільної східнослов'янської фонологічної системи не було. Початкові фонологічні системи протоукраїнської та протобілоруської мов, представлені в роботах П. Векслера та Ю. Шевельова, характеризуються такими особливостями звукової будови, які традиційно встановлюються для праслов'янської мови, а тому й низку фонологічних процесів, вивчених у межах праслов'янської фонології, дослідники інтерпретують як відповідно протоукраїнські або протобілоруські. Саме це стало приводом для критики роботи П. Векслера з боку В. В. Колесова. У своїй рецензії В. В. Колесов звернув увагу на те, що «перелік «прабілоруських особливостей», починаючи з VI ст., є перенесенням на одну із східнослов'янських мов низки праслов'янських особливостей» [10].

Погляди А. Ю. Кримського на проблему утворення східнослов'янських, зокрема української мови, доцільно розглядати як традиційні. Адже у працях А. Ю. Кримського, як і в роботах більшості українських та російських компаративістів зазначеного періода (О. О. Потебні, П. Г. Житецького, М. О. Колосова,

О. О. Шахматова, О. І. Соболевського та ін.), перевагу було віддано дивергентному поясненню мовних інновацій.

А. Ю. Кримський розглядав проблему східнослов'янського глотогенезу шляхом звернення до дивергентної теорії «родовідного дерева» й не відкидав теорії про наявність «спільнослов'янської» та «спільноруської» прамов.

Згідно з концепцією А. Ю. Кримського, «еру самостійності й викристалізування трьох руських мов, мабуть, краще буде визначати трохи ширше (ніж у О. О. Шахматова): не лише XIII ст., а XII – XIV ст.ст.» [11, с. 195].

Згодом А. Ю. Кримський висловив думку про те, що «політичне роз'єднання в XII – XIV ст.ст. земель південнозахідної та північносхідної Русі допомогло остаточному розформуванню мови східного слов'янства на такі групи: малоруську, білоруську з акаючою великоруською та окаючу північноруську» [там само, с. 196]. За А. Ю. Кримським, у період XIII – XIV ст.ст. «ми вже не сміємо казати лише про три діалектні руські групи (південну, середню та північну), а повинні говорити про чотири: малоруську, білоруську, південновеликоруську та північновеликоруську» [11, с. 199–200]. Отже, учений говорить про переформування «руських» наріч, проте не вказує, у який спосіб воно відбувалося.

На цьому, практично, і завершується опис А. Ю. Кримським процесу формування української мови. Можна додати лише те, що, на думку вченого, «документи XV ст., а тим більше XVI ст., можуть мати для історії малоруської мови XII – XIV ст.ст. самісіньку підсобну вагу. Вони тільки наочніше і виразніше ілюструють те становище нашої мови, до якого вона вже встигла дійти протягом XII – XIV ст.ст., переважно в результаті занепаду глухих звуків» [там само, с. 208].

Тож, як дивергентні А. Ю. Кримським було інтерпретовано, зокрема, такі історико-фонетичні процеси, як асиміляція **o** з **у** та **a**, ствердіння **p** в українській мові та ін.

У ранніх працях А. Ю. Кримського, присвячених українській мові, розпад спільнослов'янської мовної єдності датується часом після XII ст. Так, характеризуючи Ізборники Святослава 1073 і 1076 рр., А. Ю. Кримський зазначив: «обидва вони відносяться до того періоду, коли руська мова, власне, ще не розпалася на наріччя великоруське, малоруське» [14, с. 68]. За словами мовознавця, «доводиться погодитись із зауваженнями О. О. Шахматова, що в XI ст. і XII ст. не можна ще говорити про повне відособлення великоруського наріччя, бо найістотніших рис малоруського наріччя (**ô**, **ê**) тоді ще не було» [там само].

Проте наукові праці А. Ю. Кримського містять факти, які можна

трактувати як обґрунтування самостійного життя української та російської мов ще в X – XI ст.ст. А. Ю. Кримський говорить, наприклад, про «наших малоруських предків XI ст.» [13, с. 92], а в окремих працях викладає історію української літературної мови від XI ст. [12, с. 97].

Нечіткістю в датуванні виникнення східнослов'янських мов пояснюється той факт, що окремі фонетичні процеси, спільні для всіх східнослов'янських діалектів, розглядаються ізольовано, як властиві лише українській мові (перехід *e* > *o* тощо). А. Ю. Кримський не завжди чітко відокремлював спільнослов'янські звукові явища від власне українських, не завжди брав до уваги ту вихідну основу, на якій формувався український вокалізм і консонантизм.

Однак окремі недоліки досліджень А. Ю. Кримського, пов'язані з хронологізацією (здебільшого абсолютною) й розкриттям процесу утворення української мови, не зменшують значення праць мовознавця для компаративістики.

Моделюючи історію мови відповідно до теорії «родовідного дерева», П. О. Бузук представив індоєвропейську сім'ю мов у вигляді «дерева мов», де стовбуром виступає індоєвропейська прामова, від якої вийшли великі гілки, у тому числі й слов'янська. Ці гілки, у свою чергу, дали дрібніші розгалуження, щодо яких вони є прамовами [1, с. 173]. Слов'янська прामова розпалася на південну, західну та східну гілки [там само, с. 176]. Остання представлена говорами «руських мов», а саме, російської, білоруської та української мов. Після періоду спільного існування трьох східнослов'янських мов наступила доба окремого життя цих мов. Підставу для виділення між спільнослов'янською прамовою та добою окремого існування східнослов'янських мов проміжного «праруського» періоду вчений вбачав у наявності таких спільних рис: 1) перше повноголосся; 2) утворення *ж* з праслов'янського *dj*; 3) перехід початкового *je* в *o*; 4) лабіалізація *l* (*telt*, *tylt* > *teft*, *tyft*). Трактування «другого повноголосся» (утворення сполучень *opo*, *epe*, *olo* з *ьр*, *ьр*, *ьл*, *ьл* між приголосними) як спільної східнослов'янської мовної риси вчений уважав ненадійним і недоведеним [3, с. 7]. Завершення «праруської» доби мовознавець відносив до XI ст., коли відбувся спільний східнослов'янський перехід початкового *je* в *o* [3, с. 32].

Подальші дослідження в галузі слов'янського глотогенезу змусили вченого відійти від теорії «родовідного дерева», методу «прамови» та гіпотези «праруської» мови. Учений застосував метод «ізоглас» до реконструкції східнослов'янського глотогенезу. П. О. Бузук критично поставився до ідеї поступової «підлеглості» епох, якій суперечить можливість більш раннього виникнення явищ з вузькими ізогласами, порівняно з явищами, що мають широкі

ізоглоси. Це, за словами вченого, підтверджує необхідність глибокого дослідження не лише географії, але й історії мовних процесів [22, с. 83].

Розглядаючи історію мови з позицій «теорії хвиль», П. О. Бузук виділяв I) доісторичний (до появи пам'яток писемності) та II) історичний період (від появи пам'яток писемності до наших днів), при цьому перший з цих етапів об'єднував такі епохи: 1) перших діалектних індоєвропейських ізоглос; 2) спільних балто-слов'янських ізоглос; 3) спільних слов'янських і 4) діалектних слов'янських ізоглос [22, с. 85].

Географічне та хронологічне вивчення мовних рис, які раніше інтерпретувалися вченим як «праруські», дозволило П. О. Бузуку віднести більшість з них до епохи переваги діалектних слов'янських ізоглос. Так, наприклад, утворення **ж** з **dj** мовознавець розглядав як явище епохи діалектних слов'янських ізоглос, яке охопило мови південних і східних слов'ян [4, с. 26–27]. Суто східнослов'янський характер переходу **dj** > **ж** заперечував К. П. Михальчук, який, зокрема, писав, що в сербському та болгарському наріччях спільноруському **ж** відповідають шиплячі, а не свистячі, хоча й з іншими відтінками. Крім того, зауважив мовознавець, у багатьох українських говорах зустрічається **дж** замість **ж**, а також **dj** (**ходю**, **водю**) [17, с. 30].

Наступний фонетичний процес, а саме, лабіалізація **l**, за П. О. Бузуком, хоча спостерігався лише у східнослов'янських мовах, передував утворенню повноголосних форм, тобто відбувся в епоху діалектних слов'янських ізоглос [4, с. 31]. Повноголосся П. О. Бузук відніс до передісторичної доби (до четвертої епохи). Зміна початкового **je** на **o**, за мовознавцем, є явищем історичної фонетики, хоча вчений не відкидав думку про те, що початки названого переходу можна шукати ще в передісторичній епосі [там само, с. 35]. Учений схильний вбачати в появі **o** з **je** явище, яке паралельно відбулося у східнослов'янських мовах [там само, с. 37]. Приклади на підтвердження думки про те, що перехід **je** > **o** не можна вважати характерним для «русських» мов, наводить К. П. Михальчук. За мовознавцем, наявні російські та білоруські слова, у яких збереглося початкове **e**, серед цих слів є навіть такі, які починаються з **o** в інших слов'янських наріччях, крім того, в окремих словах початкові **o** й **e** функціонують паралельно. Усе це доводить неправомірність виділення переходу **je** > **o** як ознаки «праруської» мови [17, с. 29–30].

Висновки. Проаналізувавши міркування А. Ю. Кримського та П. О. Бузука з приводу моделювання мовної історії, бачимо, що А. Ю. Кримський належав до тих учених, які підтримували

традиційний погляд на походження східнослов'янських мов і моделювали історію цих мов відповідно до теорії «родовідного дерева». П. О. Бузук, який на початку своєї наукової діяльності належав до кола цих учених, поступово відійшов від прямолінійної схеми мовного розвитку й почав інтерпретувати мовну історію як процес виникнення та поширення певних ізоглос. Епоха переваги діалектних слов'янських ізоглос в історико-лінгвістичній концепції вченого, окрім інших, включала спільнослов'янські явища. Однак вивчення території поширення та хронології зазначених мовних змін дозволило вченому заперечувати можливу наявність спільної східнослов'янської доби.

Аналіз історико-фонологічних досліджень дозволив дійти висновку, що єдиного погляду на проблему звукового та фонемного складу східнослов'янських діалектів у «давньоруський період» в мовознавстві немає. Ситуація ускладнюється передусім наявністю концептуально різних підходів до визначення фонетико-фонологічної системи «давньоруського періоду». Тож, досліджуючи особливості фонетико-фонологічної системи зазначеного періоду та фонологічні процеси, реконструйовані в історії східнослов'янських мов, треба враховувати діалектну приналежність фонологічних явищ.

Література

1. Бузук П. А. Основные вопросы языкознания. – 2-е изд. / П. А. Бузук. – М., 1924. – С. 171–216.
2. Бузук П. О. [Рецензія] / П. О. Бузук // *Slavia*. – 1924. – Роф. 3. Сеф. 1. – С. 139–141. – Рец. на кн. : Шахматов О. О. Нариси з історії української мови та хрестоматія з пам'ятників письменської староукраїнщини XI – XVIII в.в. / Шахматов О. О., Кримський А. Ю. – К. : Видавниче Т-во «Друкар», 1922. – 182 + II с.
3. Бузук П. О. Коротка історія української мови. I. Вступ і звучня / П. О. Бузук. – Одеса, 1924. – 60 с.
4. Бузук П. О. Нарис історії української мови. Вступ. Фонетика і морфологія, з додатком історичної хрестоматії / П. О. Бузук. – Київ, 1927. – 98 с.
5. Бурмистрович Ю. Я. Историческая фонемология последовательного ряда или цепи славянских языков, связанных отношениями «предок – потомок», от праиндоевропейского в лице его протославянского диалекта до русского / Бурмистрович Юрий Яковлевич. – Абакан : Изд-во Хакасского государственного университета им. Н. Ф. Катанова, 2001. – 227 с.
6. Глущенко В. А. Принципи порівняльно-історичного дослідження в українському і російському мовознавстві (70-і рр. XIX ст. – 20-і рр. XX ст.) / Глущенко В. А. / НАН України, Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні / відп. ред. О. Б. Ткаченко. – Донецьк, 1998. – 222 с.
7. Голуб О. М. Лінгвістична спадщина П. О. Бузука в сучасному контексті : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.15 «Загальне мовознавство» / О. М. Голуб. – Донецьк, 2006. – 20 с.
8. Житецкий П. И. Очерк звуковой истории малорусского наречия / П. И. Житецкий. – К., 1876. – IV, 376 с.

9. Жовтобрюх М. А. Питання історичної фонетики української мови в науковій спадщині А. Ю. Кримського / М. А. Жовтобрюх // А. Ю. Кримський – україніст і орієнталіст (матеріали ювілейної сесії до 100-річчя з дня народження) / відп. ред. І. К. Білодід. – К. : Наук. думка, 1974. – С. 26–40.
10. Колесов В. В. Русская историческая фонология / Колесов В. В. – СПб. : Факультет филологии и искусств СПбГУ, 2008. – 400 с.
11. Кримський А. Ю. Історія української мови [машинопис, 1940] / А. Ю. Кримський. – Інститут рукопису Національної б-ки України ім. В. І. Вернадського, ф. 1, од. зб. 22430, арк. 1–387.
12. Кримський А. Ю. Українська мова, звідкіля вона взялася і як розвивалася / О. О. Шахматов, А. Ю. Кримський // Нариси з історії української мови та хрестоматія з пам'яток письменської староукраїнщини XI – XVIII в.в. – К., 1924. – С. 87–128.
13. Крымский А. Е. Украинская грамматика для учеников высших классов гимназий и семинарий Приднепровья / А. Е. Крымский. – М., 1907. – Т. 1. Вып. 1. – С. 1–2, 16–200, 217–272; М., 1908. – Т. 1. Вып. 2 и 6. – С. 201–210, 369–429, 454–545.
14. Крымский А. Е. Филология и погодинская гипотеза / А. Ю. Кримський // Твори : в 5 т. – К. : Наук. думка, 1973. – Т. 3. – С. 23–117.
15. Кульбакин С. М. Украинский язык : краткий очерк исторической фонетики и морфологии / С. М. Кульбакин. – Харьков, 1919. – IV, 104 с.
16. Ляпунов Б. М. Единство русского языка в его наречиях (пособие к лекциям по истории русского языка) / Б. М. Ляпунов. – Одесса, 1919. – 18 с.
17. Михальчук К. П. Что такое малорусская (южнорусская) речь? / К. П. Михальчук // Оттиск из журнала «Киевская старина». – К. : Типография императорского университета св. Владимира. – 1899. – С. 1–61.
18. Німчинов К. Український язык у минулому й тепер. – 2-ге вид. / К. Німчинов. – К. : Державне видавництво України, 1926. – 90 с.
19. Орел А. С. Історія фонологічних систем східнослов'янських мов: лінгвістично-історичний аспект : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.15 «Загальне мовознавство» / А. С. Орел. – Донецьк, 2009. – 20 с.
20. Свенціцький І. Нариси з історії української мови / І. Свенціцький // Історія української мови : хрестоматія ; упорядники С. Я. Єрмоленко, А. К. Мойсеєнко. – К. : Либідь, 1996. – С. 120–136.
21. Свенціцький І. Основи науки про мову / І. Свенціцький. – К. : Час, 1917. – С. 3–60.
22. Становішча беларускай мовы сярод іншых славянскіх моваў // Працы Акадэм. канферэнцыі па рэформе беларускага правапісу і азбукі (14–21 лістапада 1926 г.). – Менск, 1927. – С. 75–114.
23. Тищенко К. А. Історія української мови в науковій концепції А. Ю. Кримського : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 «Українська мова» / К. А. Тищенко. – Донецьк, 2006. – 20 с.
24. Царук О. Українська мова серед інших слов'янських: етнологічні та граматичні параметри : монографія / О. Царук. – Дніпропетровськ : Наука і освіта, 1998. – 324 с.
25. Шевельов Ю. Історична фонологія української мови / Шевельов Ю. – Харків : Акта, 2002. – 1056 с.